

ARTYKUŁY

<http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2019.28>

ELŻBIETA ALABRUDZIŃSKA
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

PROBLEM TOŻSAMOŚCI I POCZUCIA LOJALNOŚCI
ŻYDÓW POCHODZĄCYCH Z ZABORU PRUSKIEGO
NA PRZYKŁADZIE ALFREDA COHNA (1901–1961)

Słowa kluczowe: Prusy Zachodnie, Wielkopolska, Żydzi niemieccy, emancypacja, akulturacja, asymilacja, tożsamość narodowa, lojalność państwowa, stosunki polsko-żydowskie.

W początkach XIX w. rozpoczął się powolny, acz stały wzrost liczebności ludności żydowskiej na ziemiach zaboru pruskiego. Najwięcej Żydów zamieszkiwało Wielkopolskę. W 1816 r. w Wielkim Księstwie Poznańskim żyło prawie 52 tys. osób narodowości żydowskiej, stanowiąc 6,3% ogółu mieszkańców i ponad 40% ogółu Żydów w państwie pruskim. Do 1849 r. w prowincji poznańskiej było niemal 77 tys. Żydów¹. Natomiast w Prusach Zachodnich, gdzie przez długi czas ludność żydowska nie miała prawa do osiedlania się na stałe, w 1816 r. mieszkało ok. 12 600 Żydów, co stanowiło 2,2% ogółu mieszkańców. Do 1849 r. ich liczba wzrosła do prawie 23 tys. osób².

Wchodząca od 1815 r. w skład Wielkiego Księstwa Poznańskiego Bydgoszcz należała do miast, które długo i skutecznie broniły się przed napływem ludności żydowskiej. Mieszczanstwo bydgoskie do 1772 r. uniemożliwiało, na mocy przywilejów królewskich, Żydom zamieszkanie w mieście. Dopiero 2 V 1773 r. na podstawie rozkazu gabinetowego króla Fryderyka II zniesione zostały te ograniczenia. W 1816 r. w Bydgoszczy odnotowano 223 osoby wyznania mojżeszowego. Intensywny rozwój społeczności żydowskiej w tym

¹ Ignacy SCHIPER, *Żydzi pod zaborem pruskim*, [in:] *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, t. 1, red. Ignacy SCHIPER, Aryeh TARTAKOWER, Aleksander HAFFTKA, Warszawa 1932, s. 551; Józef ADELSON, *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, red. Jerzy TOMASZEWSKI, Warszawa 1993, s. 63–64.

² Max ASCHKEWITZ, *Zur Geschichte der Juden in Westpreussen*, Marburg/Lahn 1967, s. 6; Zenon H. NOWAK, *Sprawa emancypacji Żydów w Prusach Zachodnich w pierwszej połowie XIX wieku*, [in:] *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku*, red. Zenon H. NOWAK, Toruń 1992, s. 8–9.

mieście rozpoczął się na początku lat czterdziestych XIX w. i wynikał głównie z uprzemysłowienia miasta. W 1852 r. w Bydgoszczy żyło 820 Żydów, natomiast do 1871 r. ich liczba wzrosła do 1963 osób. W 1871 r. stanowili ponad 7% społeczeństwa miasta, mieli swoich reprezentantów w radzie miejskiej i wywierali wpływ na rozwój gospodarczy ośrodka miejskiego³.

Rozwój społeczności żydowskiej zaznaczył się także w miasteczkach powiatu bydgoskiego: w Koronowie i Solcu. W pierwszym z nich w 1885 r. mieszkało 456 Żydów⁴. To właśnie z Koronowa pochodzili przodkowie Alfreda Cohna; zarówno jego ojciec Rudolf Cohn, jak i matka Fanny, z domu również Cohn. Oboje należeli już do pokolenia urodzonego w Koronowie: ojciec urodził się w 1867 r., a matka w 1875 r. Dziadek Alfreda ze strony ojca, Eduard Cohn, miał w Koronowie sklep oferujący wyroby żelazne. Natomiast ojciec matki Alfreda, Alexander Cohn, był właścicielem dużego sklepu z wyrobami rękodzielniczymi i należał do osób znanych w Koronowie m.in. dlatego, że piastował urząd zastępcy burmistrza. W latach 1870–1914 pełnił funkcję radnego, a za swoje zasługi dla miasta otrzymał jego honorowe obywatelstwo. Alexander Cohn został odznaczony Orderem Korony IV klasy⁵.

Drugim obok zwiększania się liczebności zjawiskiem dominującym w tym okresie w życiu społeczności żydowskiej zaboru pruskiego był proces emancypacji prawnej. W pierwszej połowie XIX w. sytuacja prawna Żydów była skomplikowana i zróżnicowana w poszczególnych częściach dzielnicy pruskiej, w szczególności w Prusach Zachodnich. Była to konsekwencja włączania poszczególnych części prowincji do państwa pruskiego w różnym czasie. Żydzi uzyskali formalne równouprawnienie obywatelskie w Prusach na podstawie ustawy z 11 III 1812 r., która z oczywistych względów nie objęła ziem znajdujących się wówczas w granicach Wielkiego Księstwa Warszawskiego. Po kongresie wiedeńskim ograniczono zakres terytorialny oddziaływania ustawy z 1812 r. do obszaru Starych Prus⁶.

³ Franciszek MINCER, *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806*, Zielona Góra 1992, s. 343 n.; Kazimierz WAJDA, *Ludność, jej rozwój i struktura*, [in:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1: *Do roku 1920*, red. Marian BISKUP, Warszawa–Poznań 1991, s. 469–470; idem, *Przemiany terytorialne i ludnościowe w latach 1850–1914*, [in:] *ibid.*, s. 513; Zdzisław BIEGAŃSKI, *Mniejszość żydowska w Bydgoszczy 1920–1939*, Bydgoszcz 1999, s. 19 n.

⁴ Bohdan WASIUTYŃSKI, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930, s. 163.

⁵ Alfred COHN, *Erinnerungen an Bromberg. Wspomnienia o Bydgoszczy*, opr. Elżbieta ALABRUDZIŃSKA, Barbara JANISZEWSKA-MINCER, Toruń 2001, s. 192–194.

⁶ M. ASCHKWITZ, *op.cit.*, s. 51 n.; Piotr WRÓBEL, *Żydzi wielkopolscy przed I wojną światową*, Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce, 1991, nr 1, s. 35; Zenon H. NOWAK, *Dzieje Żydów na Pomorzu. Stan badań i postulatory badawcze*, [in:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, red. Mieczysław WOJCIECHOWSKI, Toruń 1998, s. 29.

Starania ludności żydowskiej o rozciągnięcie ustawodawstwa żydowskiego na ziemię zaboru pruskiego przyniosły jedynie częściowy rezultat w postaci wydanego przez nadprezydenta prowincji poznańskiej Eduarda Flotwella 1 VI 1833 r. „Tymczasowego zarządzenia odnośnie żydostwa w Wielkim Księstwie Poznańskim”. Według nowych przepisów Żydów podzielono na dwie grupy: naturalizowanych i tolerowanych. Podstawą dokonania podziału były przede wszystkim cenzus majątkowy, wykształcenie i zasługi dla kraju. Ponadto naturalizacji podlegały tylko osoby, które w życiu publicznym posługiwały się językiem niemieckim. Jedynie Żydzi naturalizowani otrzymali prawo swobodnego wyboru miejsca zamieszkania, zawodu, nabywania nieruchomości i korzystania z pełni praw cywilnych. Zarządzenie E. Flotwella miało m.in. przyspieszyć asymilację ludności żydowskiej i przyczyniło się do osiągnięcia tego celu⁷.

Ustawodawstwo pruskie w kolejnych dziesięcioleciach zniosło większość ograniczeń dotyczących praw ludności żydowskiej, a także zróżnicowanie w tym zakresie, jakie występowało w poszczególnych krajach i prowincjach. W 1845 r. Żydzi zostali objęci obowiązkową służbą wojskową z równoczesnym anulowaniem podatku rekrutowego. Dwa lata później, na podstawie ustawy o ludności żydowskiej, która regulowała wiele niedoprecyzowanych wcześniej kwestii, Żydzi tolerowani otrzymali te same prawa, co naturalizowani. Konstytucja pruska z 1850 r. potwierdziła równość prawną ludności żydowskiej, a pełne zrównanie w prawach z resztą obywateli przyniosła jej ustawa Związku Północnoniemieckiego z 3 VII 1869 r. Formalnie proces emancypacji prawnej Żydów w Rzeszy Niemieckiej, a także dotychczasowe zróżnicowanie położenia prawnego w poszczególnych państwach niemieckich zakończyła konstytucja z 1871 r. Społeczność żydowska otrzymała wówczas gwarancję równości wobec prawa w życiu gospodarczym, społecznym i politycznym⁸.

Fanny i Rudolf Cohnowie przenieśli się z Koronowa do Bydgoszczy, a także zdecydowali się na ślub na początku kwietnia 1900 r. Ponadto zakupili w Bydgoszczy dom przy Friedrichstraße 15 (obecnie ul. Długa), na rogu Hofstraße (obecnie ul. Jana Kazimierza), w którym urządzili duży sklep oferujący artykuły żelazne, sprzęt domowy i kuchenny, a na pierwszym piętrze swoje prywatne

⁷ Artur EISENBACH, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988, s. 310–312; I. SCHIPER, op.cit., s. 555–556; Sophia KEMLEIN, *Die Posener Juden 1815–1848. Entwicklungsprozesse einer polnischen Judenheit unter preußischer Herrschaft*, Hamburg 1997, s. 96 n.

⁸ A. EISENBACH, op.cit., s. 314 n.; Magdalena NIEDZIELSKA, *Życie polityczne i kulturalne Torunia (1815–1914)*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1: *W czasach zaboru pruskiego (1793–1920)*, red. Marian BISKUP, Toruń 2003, s. 292–293; P. WRÓBEL, op.cit., s. 38.

mieszkanie. O tym, że interesy kwitły, świadczyło to, że w 1908 r., gdy zlikwidowano mieszczący się na drugim piętrze domu internat dla uczniów „Chaskel”, całe to piętro przeznaczono na magazyn dla sklepu Cohnów. Z domem na rogu Friedrichstraße i Hofstraße związane było życie prywatne i zawodowe rodziny przez 20 lat. Tu przyszło na świat troje dzieci Cohnów: najstarszy Alfred w 1901 r., Edith w 1902 r. i najmłodszy Heinz w roku 1906⁹.

Opublikowane w 2001 r. wspomnienia Alfreda Cohna¹⁰ obejmują lata 1900–1920, czyli cały okres zamieszkiwania przez jego rodzinę w Bydgoszczy. Są one cennym źródłem wiedzy o życiu samego autora i jego bliskich, ale także ukazują nam bogaty obraz całej ludności żydowskiej w tym mieście. Wspomnienia zostały spisane w wersji pierwotnej w okresie międzywojennym. Alfred Cohn podarował je w 1934 r. swojemu ojcu. Podczas walk o Wrocław w 1945 r. uległy zniszczeniu, podobnie jak załączone do nich dokumenty i zdjęcia. Alfred od razu zdecydował się na sporządzenie rekonstrukcji pierwotnego pamiętnika, jednak dokonał w niej skrótów, przez co nie wiadomo, w jakim stopniu jest ona wierna wersji oryginalnej¹¹.

Z kart pamiętnika A. Cohna wyłania się obraz rodziny, którą można określić mianem „Żydów niemieckich”. Rodzina Cohnów rozmawiała w domu po niemiecku, obchodziła niemieckie święta państwowe, była pod względem narodowościowym ściśle związana z Niemcami. Nie było to niczym wyjątkowym, większość Żydów zaboru pruskiego uległa w drugiej połowie XIX w. akulturacji, względnie asymilacji, które włączyły ją w społeczność niemiecką¹². Procesy asymilacyjne w dużym stopniu wynikały z emancypacji prawnej ludności żydowskiej. Należy jednak pamiętać, że te dwa zjawiska nakładały się na siebie wzajemnie w powiązaniu z awansem gospodarczym i uzyskaniem praw obywatelskich przez Żydów. Silne tendencje asymilacyjne ujawniały się już w pokoleniu urodzonym w drugiej połowie XIX w., czyli m.in. rodziców A. Cohna. Natomiast największe nasilenie asymilacja osiągnęła na przełomie XIX i XX w. Następowala coraz silniejsza integracja ludności żydowskiej ze społeczeństwem niemieckim. Polegała ona głównie na przyswojeniu kultury i obyczajów niemieckich, odejściu od tradycyjnych imion i ubiorów. Żydzi często posyłałi swoje dzieci do żydowskich szkół z niemieckim językiem wykla-

⁹ A. COHN, op.cit., s. 23 n.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid., s. 13 n.

¹² Szerzej o pojęciach akulturacji i asymilacji zob. S. KEMLEIN, op.cit., s. 237 n.; Jacob TOURY, *Soziale und politische Geschichte der Juden in Deutschland 1847–1871. Zwischen Revolution, Reaktion und Emanzipation*, Düsseldorf 1977, s. 138 n.; Z. H. NOWAK, *Sprawa emancypacji*, s. 7 n.; Theodore R. WEEKS, *Jews on the Polish Lands and Polish-Jewish Relations 1795–1914*, [in:] *Historie Polski w XIX wieku*, t. 4: *Narody, wyznania, emigracje, porównania*, red. Andrzej NOWAK, Warszawa 2015, s. 90–91.

dowym. Powszechnie było podkreślanie przez społeczność żydowską niemieckiego patriotyzmu i jej utożsamianie się z państwem niemieckim¹³.

Wszystkie te tendencje widoczne były również w społeczności żydowskiej w Bydgoszczy. Dzieci żydowskie uczyły się w tym mieście języka hebrajskiego tylko raz lub dwa razy w tygodniu w szkole żydowskiej, która funkcjonowała przy synagodze. Obrzędy religijne w bożnicy odbywały się w języku niemieckim. O tym, jak zaawansowany był proces asymilacji, świadczy to, że A. Cohn pisząc o bydgoskich Żydach, używa najczęściej określenia „współwyznawcy”¹⁴. Żydzi w coraz większym stopniu zaczęli stanowić społeczność wyznaniową, a nie narodową. Trudno ustalić, kiedy rzeczywiście sami zaczęli uznawać się za Niemców wyznania mojżeszowego, ponieważ nie może o tym świadczyć jedynie fakt posługiwania się językiem niemieckim, a nawet podawania go jako swój język ojczysty, jak zazwyczaj przyjmowała dotychczas literatura przedmiotu. Najbardziej przekonująca wydaje się teza Olgierda Kieca¹⁵, sformułowana przy okazji badań nad misjami protestanckimi wśród Żydów w Wielkopolsce, na podstawie spostrzeżeń ówczesnych pastorów, że przynajmniej do lat osiemdziesiątych XIX w. Żydzi uważali się za przedstawicieli odrębnego narodu i w ten sposób byli też postrzegani zarówno przez Niemców, jak i przez Polaków. W następnych dziesięcioleciach ten stan ulegał jednak zmianom i na początku XX w., czyli w czasach dzieciństwa A. Cohna, uznawanie się ludności żydowskiej jedynie za grupę wyznaniową było zjawiskiem coraz bardziej powszechnym.

Koncepcja asymilacji uznająca „żydostwo” jedynie za wyznanie religijne, a nie za społeczność narodową budziła oczywiście sprzeciw żydowskich środowisk ortodoksyjnych. Reprezentował je m.in. Hirsch Zwi Kalischer z Torunia, jeden z czołowych prekursorów nurtu syjonistycznego w drugiej połowie XIX w. Koncepcji asymilacji przeciwstawiał idee narodowo-żydowskie, ściśle związane z religią. W pracy pt. *Drischat Sion* ukazał koncepcję kolonizacji Palestyny i utworzenia żydowskiego państwa narodowego¹⁶.

To właśnie asymilacja, obok migracji, była przyczyną zahamowania przyrostu, a następnie systematycznego zmniejszania się liczby Żydów w zaborze

¹³ I. SCHIPER, op.cit., s. 553; Mieczysław WOJCIECHOWSKI, *Niemcy, Polacy i Żydzi w Prusach Zachodnich w latach 1877–1920*, [in:] *Ze sobą, obok siebie, przeciwko sobie. Polacy, Żydzi, Austriacy i Niemcy w XIX i na początku XX wieku*, Kraków 1995, s. 171; J. ADELSON, op.cit., s. 69; Tomasz ŁASZKIEWICZ, *Żydzi w Inowrocławiu w okresie międzywojennym (1919–1939)*, Inowrocław 1997, s. 11; Olgierd KIEC, *Protestantyzm w Poznańskim 1815–1918*, Warszawa 2001, s. 359.

¹⁴ „Glaubensgenossen”; A. COHN, op.cit., s. 46 n. Por. Piotr WRÓBEL, *Zarys dziejów Żydów na ziemiach polskich w latach 1880–1918*, Warszawa 1991, s. 36 n.

¹⁵ O. KIEC, op.cit., s. 359.

¹⁶ Zenon H. NOWAK, *Dzieje gminy żydowskiej w Toruniu (1815–1939)*. Zarys, [in:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX w.*, red. Mieczysław WOJCIECHOWSKI, Toruń 1993, s. 32–33; M. NIEDZIELSKA, op.cit., s. 301.

pruskim na przełomie XIX i XX w. W państwie niemieckim Żydów, podających w spisach powszechnych język niemiecki jako język ojczysty, zaliczano do Niemców. W niektórych miasteczkach prowincji poznańskiej i Prus Zachodnich ludność żydowska wtapiała się w ten sposób w społeczeństwo niemieckie, np. w Chełmży w spisie ludnościowym z 1910 r. na 239 osób wyznania mojżeszowego 238 osób podało język niemiecki jako swój język macierzysty. Co raz więcej zestawień statystycznych opatrywano komentarzem: „keine Juden mehr”¹⁷. Na skutek ruchów migracyjnych, konwersji i małżeństw mieszanych zmniejszała się także liczba osób wyznania mojżeszowego. W prowincji poznańskiej spadła ona do 1880 r. do 56 609 osób (3,3% ogółu ludności), w 1900 r. wynosiła już tylko 35 327 osób (1,9%), a w 1910 r. 26 512 osób (1,3%). W Prusach Zachodnich w 1885 r. żyło 24 654 osób wyznania mojżeszowego (1,7% ogółu ludności), natomiast w 1910 r. 13 954 osób (0,8%). W 1910 r. w Bydgoszczy mieszkało 1349 Żydów, co stanowiło 2,3% ogółu jej mieszkańców¹⁸.

Wspomniany fakt, że w synagodze bydgoskiej używano języka niemieckiego, miał, obok znaczenia narodowościowego, oczywiście silny wymiar religijny. Wynikał, podobnie jak w całym zaborze pruskim, z prób reformowania Synagogi związanych m.in. z przejmowaniem wzorców Kościoła ewangelickiego. Oprócz języka niemieckiego zapożyczeniami były uproszczenia w liturgii i gra na organach, które w synagodze w Bydgoszczy zakupiono w 1898 r. Sprawilo to, że nabożeństwa w synagodze zaczęły przypominać w pewnym stopniu liturgię protestancką¹⁹. Przemiany dotyczyły także zeświecczenia życia w gminach żydowskich i mniejszego rygoryzmu w wykonywaniu obowiązków religijnych. Były one widoczne także w rodzinie Cohnów i wyrażały się w pozornej sprzeczności między twierdzeniami autora wspomnień o pochodzeniu obojga jego rodziców z bardzo religijnych rodzin i opisami szabatu oraz świąt religijnych w okresie jego dzieciństwa. Sklep Cohnów bowiem był w soboty i większość świąt żydowskich otwarty, jak zresztą prawie wszystkie żydowskie sklepy w Bydgoszczy. Wyjątkiem były judaistyczny Nowy Rok (*Rosz ha-Szana*) i Dzień Pojednania (*Jom Kipur*). Wagę tych dwóch świąt widać było także w bydgoskiej bożnicy, tylko wtedy przepełnionej. W domów Cohnów ży-

¹⁷ Kazimierz WAJDA, *Awans i asymilacja. Na przykładzie społeczności żydowskiej Chełmży w XIX i na początku XX wieku*, [in:] *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku*, red. Zenon H. NOWAK, Toruń 1992, s. 24; Dariusz MATELSKI, *Niemcy w Polsce w XX wieku*, Warszawa–Poznań 1999, s. 122; J. ADELSON, op.cit., s. 77–78.

¹⁸ B. WASIUTYŃSKI, op.cit., s. 11 n.; M. ASCHKEWITZ, op.cit., s. 130 n.; K. WAJDA, *Przemiany terytorialne*, s. 513.

¹⁹ Z. H. NOWAK, *Dzieje Żydów*, s. 29; idem, *Sprawa emancypacji*, s. 13 n.; Elżbieta ALABRUDZIŃSKA, *Stosunki religijne w Toruniu (1815–1914)*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 1: *W czasach zaboru pruskiego (1793–1920)*, red. Marian BISKUP, Toruń 2003, s. 416–417; Z. BIEGAŃSKI, op.cit., s. 23. Por. François GUESNET, *Polnische Juden im 19. Jahrhundert. Lebensbedingungen, Rechtsnormen und Organisation im Wandel*, Köln–Weimar–Wien 1998, s. 286 n.

dowskie tradycje religijne próbowała pielegnować matka, zakazując dzieciom w szabat m.in. takich czynności, jak pisanie²⁰.

Znaczący wpływ na przyspieszenie procesów sekularyzacyjnych i asymilacyjnych miała nauka dzieci i młodzieży żydowskiej w szkołach publicznych. Alfred Cohn uczęszczał do Królewskiego Gimnazjum przy Weltzienplatz (obecnie Plac Wolności) w Bydgoszczy. Nauka w szkole niemieckiej zapewniła mu, podobnie jak innym dzieciom żydowskim, stały kontakt z otoczeniem nieżydowskim. Przez cały okres nauki w gimnazjum młodzież znajdowała się pod wpływem wartości kultury niemieckiej „do tego stopnia, iż nawet lekcje religii żydowskiej przypominały w swej formie naukę religii chrześcijańskiej”²¹.

Lucjan Broniewicz przeprowadził interesujące badania dotyczące żydowskich absolwentów gimnazjów na obszarze Prus Zachodnich²². W ich świetle edukacja A. Cohna jest bardzo typowym przykładem obrazującym tendencje występujące wśród ludności żydowskiej tego okresu. Badacz ten wykazał, że osoby pochodzenia żydowskiego najczęściej wybierały gimnazja ewangelickie. Wywodziły się w większości przypadków z zamożnego kupiectwa. O tym, jak dużą wagę przykładła ta grupa społeczna do kształcenia swoich dzieci, świadczy to, że udział procentowy żydowskich maturzystów w niektórych gimnazjach był kilkunastokrotnie wyższy niż udział procentowy Żydów w społeczeństwie Prus Zachodnich²³. Tylko niewielka część żydowskich absolwentów gimnazjów nie podejmowała studiów wyższych. Najczęściej wybieranymi przez nich kierunkami studiów były medycyna i prawo. Wynikało to z jednej strony z wielu wciąż utrzymujących się nieformalnych przeszkód utrudniających Żydom karierę w niektórych zawodach, z drugiej natomiast z tradycji wybierania wolnych zawodów i profesji umożliwiających stabilizację materialną²⁴.

²⁰ A. COHN, op.cit., s. 55 n.

²¹ Z. H. NOWAK, *Dzieje Żydów*, s. 31. Zob. A. COHN, op.cit., s. 67 n.; Hans-Werner RAUTENBERG, *Zur Geschichte des Judentums in Pommern und Westpreußen zwischen Emanzipation und Erstem Weltkrieg*, [in:] *Juden in Ostmitteleuropa. Von der Emanzipation bis zum Ersten Weltkrieg*, hrsg. v. Gotthold RHODE, Marburg/Lahn 1989, s. 65; Stefi JERSCH-WENZEL, *Zur Geschichte der jüdischen Bevölkerung in der Provinz Posen im 19. Jahrhundert*, [in:] *ibid.*, s. 80 n.; Jörg H. FEHRS, „... daß sie sich mit Stolz Juden nennen“. *Die Erziehung jüdischer Kinder in Ost- und Westpreußen im 19. Jahrhundert*, [in:] *Zur Geschichte und Kultur der Juden in Ost- und Westpreußen*, hrsg. v. Michael BROCKE, Margret HEITMANN, Harald LORDICK, Hildesheim–Zürich–New York 2000, s. 267–269.

²² Lucjan BRONIEWICZ, *Tworzenie się inteligencji żydowskiej w Prusach Zachodnich. Żydowsy absolwenci gimnazjów przed 1914 rokiem*, [in:] *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku*, red. Zenon H. NOWAK, Toruń 1992, s. 27 n.

²³ Podobna tendencja utrzymywała się w całej Rzeszy. Już w 1860 r. Żydzi stanowili 6% ogółu uczniów szkół średnich, podczas gdy ich udział w społeczeństwie Rzeszy wynosił ok. 1%. Zob. P. WRÓBEL, *Żydzi wielkopolscy*, s. 41.

²⁴ L. BRONIEWICZ, op.cit., s. 34 n.

Podkreślić należy, że maturzystów pochodzenia żydowskiego najczęściej cechowała głęboka integracja z wartościami charakterystycznymi dla kultury niemieckiej. W ten sposób młoda inteligencja żydowska stawała się nośnikiem daleko idących tendencji asymilacyjnych. O postępie tych tendencji świadczy to, że język niemiecki stał się językiem ojczystym Żydów i we wspomnianym spisie ludności w 1910 r. niemal cała ludność wyznania mojżeszowego podała ten język jako macierzysty²⁵.

Proces wtapiania się Żydów w społeczeństwo niemieckie przeważnie nie kończył się na integracji kulturowej i językowej, lecz prowadził do utożsamiania się z państwem niemieckim. Ludność żydowską cechował coraz częściej niemiecki patriotyzm i lojalność wobec władz niemieckich. Przykładowo: Żydzi rejencji poznańskiej zaangażowali się na rzecz państwa pruskiego w czasie powstania wielkopolskiego w 1848 r. Wspomagali m.in. niemieckie komitety narodowe w Poznaniu i Bydgoszczy, a w kilku miastach brali udział w walkach przeciwko polskim powstańcom, służąc w szeregach oddziałów niemieckiej samoobrony. Reakcją powstańców były wrogie wystąpienia skierowane przeciwko Żydom. Szczególnie w prowincji poznańskiej, począwszy od 1848 r., stosunki polsko-żydowskie systematycznie się pogarszały²⁶. Wrogość Polaków wywoływana była przede wszystkim tworzeniem przez Żydów wspólnego z Niemcami frontu antypolskiego w przypadku konfliktów narodowościowych oraz demonstrowanie przez nich lojalności wobec państwa pruskiego. Antagonizm polsko-żydowski w Poznańskim pogłębił się w okresie germanizacyjnej polityki kanclerza Ottona von Bismarcka, która spotkała się ze wsparciem ze strony ludności żydowskiej. Niechęć Polaków budziła też entuzjastyczna postawa większości Żydów w czasie wojny francusko-pruskiej w latach 1870–1871 i wobec utworzenia Cesarstwa Niemieckiego²⁷.

Antagonizm tego typu nie pojawił się w stosunkach polsko-żydowskich w Prusach Zachodnich. Szczególnie w południowo-wschodniej części rejencji kwidzyńskiej, tj. w powiatach brodnickim, chełmińskim, grudziądzkim, sztumskim, toruńskim i lubawskim, zdarzało się niejednokrotnie nawiązywanie przez Żydów kontaktów i współpracy z Polakami, również z Królestwa

²⁵ Ibid., s. 40; Z. H. NOWAK, *Dzieje Żydów*, s. 31. Por. Peter SCHUMANN, *Über jüdische Deutsche und die Assimilation*, [in:] *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku*, red. Zenon H. NOWAK, Toruń 1992, s. 165 n.

²⁶ S. KEMLEIN, op.cit., s. 96 nn.

²⁷ Mirosław CYGAŃSKI, *Żydzi poznańscy, pomorscy oraz śląscy wobec Polaków i Niemców pruskich w latach 1816–1939*, *Studia Śląskie*, t. 55: 1997, s. 61 n.; P. WRÓBEL, *Żydzi wielkopolscy*, s. 39–41; Wolfgang WIPPERMANN, *Probleme und Aufgaben der Beziehungsgeschichte zwischen Deutschen, Polen und Juden*, [in:] *Deutsche – Polen – Juden. Ihre Beziehungen von den Anfängen bis ins 20. Jahrhundert*, hrsg. v. Stefi JERSCH-WENZEL, Berlin 1987, s. 17–20; T. R. WEEKS, op.cit., s. 77–78.

Kongresowego. Podkreślić należy przypadki udzielania przez Żydów z Powiśla pomocy powstańcom styczniowym w latach 1863–1864²⁸.

Różnica w natężeniu sporu polsko-żydowskiego w Poznaniu i Prusach Zachodnich miała swoje podłoże w liczebności i pozycji gospodarczej ludności żydowskiej, ale także w jej aktywności politycznej w życiu publicznym. W prowincji poznańskiej lokalne elity żydowskie były bardzo aktywne na polu samorządowym, co uwidoczniło się w ponad reprezentatywnym udziale Żydów we władzach miejskich, np. w Bydgoszczy. W latach 1879–1892 na terenie prowincji poznańskiej zostało wybranych na radnych i deputowanych miejskich przeszło 200 polityków żydowskich. Na początku XX w. skład rady miejskiej Poznania przedstawiał się następująco: 33 Niemców należących do wyznań chrześcijańskich, 16 Niemców wyznania mojżeszowego i 7 Polaków²⁹.

We wspomnieniach A. Cohna nie widać przejawów wzajemnej niechęci Żydów i Polaków. Alfredowi przede wszystkim szkoła, a potem studia zapewniały kontakty z dziećmi i młodzieżą polską. Znał język polski przynajmniej w podstawowym zakresie i czytał polską prasę. Jako dziecko lubił z okien swojego domu obserwować działalność mieszczącej się przy Hofstraße redakcji „Dziennika Bydgoskiego”. Pragnienie poznania tego pisma było najważniejszym powodem rozpoczęcia przez niego nauki języka polskiego³⁰.

Nakreślony we wspomnieniach obraz bydgoskiej społeczności żydowskiej w dużym stopniu może zaskakiwać. Mimo pewnego otwarcia na polskość z jednej strony, a niemal całkowitego utożsamiania się z niemieckością z drugiej, z kart pamiętnika wyłania się zamknięta grupa społeczna. Przyjaciółmi bywającymi w domu Cohnów byli wyłącznie Żydzi. Rejon Friedrichstraße stanowił właściwie „dzielnicę żydowską”, z żydowskimi sklepami i lokalami. Bydgoscy Żydzi wzajemnie się wspierali, Cohnowie udawali się na zakupy wyłącznie do żydowskich sklepów, leczyli się u lekarzy i dentystów żydowskich, korzystali z usług żydowskich rzemieślników. Pozostawali przez cały czas w kręgu spraw społeczności żydowskiej i żyli jej życiem³¹. Tworzy to obraz sprzeczny z tak nasilonym dążeniem ludności żydowskiej do wtopienia się w społeczeństwo niemieckie. W pewnym stopniu tę sprzeczność wyjaśniają wyniki badań dotyczących Żydów w Cesarstwie Niemieckim: „[...] pod koniec XIX w. gros Żydów w Niemczech z pewnością nie należało do starego żydowskiego świata; jednakże nie byli oni też, jak często chcieli wierzyć, całkowicie stopieni z nowym otoczeniem. Większość z nich żyła w trzeciej sferze [...]. Funkcjonowali we własnym niemiecko-żydowskim systemie kulturowym, tworząc całościową strukturę stowarzyszeń publicznych i prywatnych oraz sieć instytucji wycho-

²⁸ Z. H. NOWAK, *Sprawa emancypacji*, s. 15; M. CYGAŃSKI, op.cit., s. 67.

²⁹ M. CYGAŃSKI, op.cit., s. 65; Z. BIEGAŃSKI, op.cit., s. 25.

³⁰ A. COHN, op.cit., s. 28 n.

³¹ Ibid., s. 46 n.

wawczych. [...] Reprezentując różnorodne, często sprzeczne pozycje ideologiczne, próbowali konstruować wspólną żydowską tradycję³².

Dla Cohnów okazją do wyjścia poza tę zamkniętą społeczność był udział w życiu kulturalnym Bydgoszczy. Rodzice Alfreda brali niekiedy udział w imprezach organizowanych przez lożę masonską i w odczytach, które urządzało Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy (Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft). Za to młodzi Cohnowie preferowali teatr i uczestniczyli niemal we wszystkich spektaklach wystawianych zarówno w teatrze przy Theater-Platz (obecnie Plac Teatralny), jak i na innych bydgoskich scenach. Na jednej z nich – scenie Patzera grano także sztuki w języku polskim, jednakże Cohnowie pozostawali wierni dziełom niemieckojęzycznym³³.

Okresem przełomowym dla Żydów z zaboru pruskiego, podobnie zresztą jak dla ludności żydowskiej całej Europy Środkowej, okazała się pierwsza wojna światowa. Specyfikę ich sytuacji najlepiej oddają słowa Piotra Wróbla: „Wybuch I wojny światowej zaskoczył środkowoeuropejskich Żydów i postawił ich w trudnej sytuacji. Żadnego z walczących narodów nie uważali oni za wroga. Nie mieli granic, których musieliby bronić. Nie byli zainteresowani w konflikcie zbrojnym i nie widzieli jego sensu, a jednak musieli uczestniczyć w nim i należeli do najbardziej przezeń tępionych narodów³⁴. Niemniej, mimo wspomnianego elementu zaskoczenia, większość Żydów w zaborze pruskim podzielała w sierpniu 1914 r. entuzjazm narodowy Niemców. Młodzież żydowska ochotniczo wstępowała do wojska lub zgłaszała się do służby w strukturach Czerwonego Krzyża. W ramach gmin żydowskich organizowano opiekę nad rannymi żołnierzami i jeńcami wojennymi. Żydzi uważali to za swój naturalny obowiązek wobec niemieckiej ojczyzny³⁵.

Stąd wynikało wielkie rozczarowanie i niepokój Żydów związany z upadkiem Cesarstwa Niemieckiego. Większość społeczności żydowskiej Poznańskiego odnosiła się wrogo do powstania wielkopolskiego. Takie stanowisko zajmowały też dwie główne organizacje Żydów w Wielkopolsce: Żydowska Rada Ludowa (mimo początkowo propolskich deklaracji) i Wielkopolski Centralny Związek Obywateli Niemieckiego Wyznania Żydowskiego. Żydzi potępiali walkę zbrojną jako sposób rozwiązania kwestii przynależności Wielkopolski i wysuwali postulat oczekiwania na decyzję paryskiej konferencji pokojowej. Także duża część ludności żydowskiej w Prusach Zachodnich zajęła stanowisko przeciwne odłączeniu tych ziem od Niemiec. W maju 1919 r. protest w tej

³² Shulamit VOLKOV, *Pomysł na nowoczesność. Żydzi niemieccy w XIX i na początku XX wieku*, tł. Justyna GÓRNY, Patrycja PIENKOWSKA, Warszawa 2006, s. 136.

³³ A. COHN, op.cit., s. 107 n.

³⁴ J. ADELSON, op.cit., s. 104.

³⁵ Ibid., s. 106; M. WOJCIECHOWSKI, op.cit., s. 182–183.

sprawie wydała gmina żydowska w Gdańsku, podkreślając, że jej członkowie są i chcą pozostać Niemcami i nie godzą się na oderwanie tego niemieckiego obszaru od ojczyzny³⁶.

W pamiętniku A. Cohna znajdujemy niestety niewiele informacji dotyczących okresu pierwszej wojny światowej, przewrotu rewolucyjnego w Bydgoszczy w listopadzie 1918 r. i okresu powstania wielkopolskiego. Wiele osób spośród jego krewnych walczyło na froncie, niektórzy odnieśli rany, jednak nikt nie zginął. Także część kolegów szkolnych Alfreda została wcielona do wojska. On sam dopiero w końcowym okresie wojny w wieku 17 lat po raz pierwszy musiał stawić się przed komisją poborową, uniknął więc udziału w działaniach wojennych. Zajęty był w tym czasie przygotowaniem do matury i wyborem dalszego kierunku edukacji. W 1919 r., po otrzymaniu świadectwa maturalnego, rozpoczął studia medyczne w Berlinie³⁷. Odtąd do Bydgoszczy przyjeżdżał już tylko w czasie ferii.

Kłęska Niemiec poniesiona w pierwszej wojnie światowej i postanowienia traktatu wersalskiego przesądzające o przynależności Bydgoszczy do państwa polskiego postawiły rodzinę Cohnów przed jedną z najważniejszych decyzji w ich życiu. Wspomnienia pozwalają częściowo odtworzyć motywy jej podjęcia. Wydaje się, że sprawą, która przesądziła o wyborze Cohnów, były trudności w porozumieniu się z osobami imigrującymi już w tym czasie do Bydgoszczy z byłej Kongresówki. Alfred wskazywał przede wszystkim na problemy językowe, podkreślając dobre do tej pory kontakty ze znajomymi język niemiecki przedstawicielami polskiej społeczności w Bydgoszczy. Natomiast nie pojawiły się żadne wątpliwości natury narodowościowej – A. Cohn nie widział różnic między niemieckimi Żydami a „aryjskimi Niemcami”³⁸. W ten sposób rodzina Cohnów znalazła się wśród osób optujących na rzecz Niemiec. W październiku 1920 r. jej członkowie podjęli decyzję o przeniesieniu się do Berlina, gdzie już od 1918 r. mieszkała babcia ze strony matki Alfreda. W dniu 15 XII 1920 r. Cohnowie przeprowadzili się do stolicy Niemiec.

Taką samą decyzję podjęła zdecydowana większość bydgoskich Żydów. Prawie 1000 osób optowało na rzecz Niemiec i razem z ludnością niemiecką w latach 1918–1921 opuściło miasto. Sytuacja wyglądała podobnie w dawnym zaborze pruskim. Po przejściu części ziem dzielnicy pruskiej pod władzę polską Żydzi w większości zachowali poczucie lojalności wobec państwa nie-

³⁶ M. WOJCIECHOWSKI, op.cit., s. 185; M. CYGAŃSKI, op.cit., s. 73–74.

³⁷ A. COHN, op.cit., s. 164 n. O postawach niemieckiej i polskiej ludności Bydgoszczy w latach 1914–1918 zob. Mieczysław WOJCIECHOWSKI, *W okresie pierwszej wojny światowej i powstania wielkopolskiego (1914–1920)*, [in:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1: *Do roku 1920*, red. Marian BISKUP, Warszawa–Poznań 1991, s. 608 n.

³⁸ A. COHN, op.cit., s. 185–186.

mieckiego, które uważali za swoją ojczyznę. Ich stosunek do Polski, po przejściu Wielkopolski i Pomorza pod jej jurysdykcję, nie różnił się od analogicznego stosunku ludności niemieckiej. I na odwrót – polskie władze i ludność również traktowały Żydów jako przedstawicieli społeczeństwa niemieckiego³⁹. Spis powszechny ludności z 1921 r. wykazał w Poznańskim 10 397 Żydów, a na przyznanych Polsce obszarach Prus Zachodnich 2927 Żydów⁴⁰. Oznaczało to, że z obu tych regionów wyemigrował do Niemiec niemal ten sam odsetek społeczności żydowskiej – z Poznańskiego 61%, a z Pomorza 62% ogółu mieszkających tam Żydów. Emigracja, choć w mniejszej skali, trwała jeszcze w następnych latach.

Dla ludności żydowskiej, która zdecydowała się pozostać w Bydgoszczy, rok 1920 również oznaczał początek zupełnie nowej epoki. Nie dość, że żyła odtąd w całkowicie innym otoczeniu, to dodatkowo spotkała się z narastającą migracją Żydów z Polski wschodniej i centralnej. Duże trudności w koegzystencji Żydów „tutejszych” z Żydami napływowymi ukazały, jak olbrzymie różnice ich dzieliły. Można bez przesady stwierdzić, że różniło ich wszystko: religijność, mentalność, sposób życia, poglądy polityczne, a nawet język ojczysty, ponieważ „tutejsi” nie znali jidysz. Przez cały okres międzywojenny między tymi dwiema grupami panował głęboki rozdział, a konflikty, jakie na tym podłożu występowały w gminie żydowskiej, w pełni uwiarydliły, jak specyficzną grupę stanowili Żydzi niemieccy. W latach trzydziestych XX w. grupa napływowa dominowała już liczebnie w Bydgoszczy nad „tutejszą” społecznością, a konflikty zaostrzyły się do tego stopnia, że władze polskie zdecydowały się na wprowadzenie zarządu komisarycznego. Podobnie było w innych żydowskich gminach byłego zaboru pruskiego⁴¹.

³⁹ Elżbieta ALABRUDZIŃSKA, *Mniejszości wyznaniowe w Bydgoszczy w latach 1920–1939*, Toruń 1995, s. 16 n.; Z. H. NOWAK, *Dzieje Żydów*, s. 33–34; Janusz KUTTA, *Spółczesność Bydgoszczy w latach 1920–1939*, [in:] *Historia Bydgoszczy*, t. 2, cz. 1, red. Marian BISKUP, Bydgoszcz 1999, s. 178 n.; D. MATELSKI, op.cit., s. 122.

⁴⁰ Jan SZILING, *Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w latach 1920–1939 (Liczebność i rozmieszczenie)*, [in:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*, red. Mieczysław WOJCIECHOWSKI, Toruń 1991, s. 49 n.; M. WOJCIECHOWSKI, *Ze sobą, obok siebie*, s. 187; M. CYGAŃSKI, op.cit., s. 75.

⁴¹ E. ALABRUDZIŃSKA, *Mniejszości wyznaniowe*, s. 66 n.; Z. H. NOWAK, *Dzieje Żydów*, s. 34; Jerzy TOMASZEWSKI, *Zarys dziejów Żydów w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1990, s. 18 n.; Zofia WASZKIEWICZ, *Żydzi w Grudziądzu (1920–1939)*, [in:] *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku*, red. Zenon H. NOWAK, Toruń 1992, s. 102 n.; Mieczysław WOJCIECHOWSKI, *Mniejszości narodowe w Toruniu w okresie międzywojennym (1920–1939)*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 2: *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920–1945)*, red. Marian BISKUP, Toruń 2006, s. 211 n.; Zenon H. NOWAK, *Gmina Wyznaniowa Żydowska w Toruniu w latach 1920–1939*, [in:] *Gminy Wyznaniowe Żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*, red. Jan SZILING, Toruń 1995, s. 61 n.

Po przeniesieniu się rodziny Cohnów z Bydgoszczy do Berlina Alfred kontynuował studia medyczne w Heidelbergu. Po ich ukończeniu i zawarciu małżeństwa z Lotte Cohn zamieszkał we Wrocławiu i pracował jako lekarz. Tutaj w 1929 r. urodziło się ich jedyne dziecko – córka Ilse. Ten okres życia A. Cohna znamy już tylko z dołączonego do jego wspomnień kalendarium. Z kolei autorem bardzo wartościowych, obszernych pamiętników i dzienników obrazujących życie żydowskiej społeczności międzywojennego i wojennego (do 1941 r.) Wrocławia jest Willy Cohn⁴². Nie zawierają one jednak żadnej wzmianki o A. Cohnie i jego rodzinie, a między autorami wspomnień nie występowało pokrewieństwo⁴³.

Alfredowi Cohnowi, jego żonie i córce udało się przeżyć drugą wojnę światową. Alfred dwukrotnie przebywał w obozach koncentracyjnych – najprawdopodobniej w Buchenwaldzie w 1938 r. i w Groß Rosen w latach 1944–1945. Jego rodzice zostali w 1942 r. wywiezieni z Berlina do Theresienstadt i tam zmarli. Brat Heinz zdążył na czas wraz ze swoją żoną wyjechać do Palestyny. Większość dalszej rodziny Cohnów zginęła w Theresienstadt lub w niemieckich obozach zagłady na terenie okupowanej Polski⁴⁴.

Koniec drugiej wojny światowej zastał A. Cohna wraz z najbliższą rodziną we Wrocławiu. Zdecydowali się pozostać w Polsce. Alfred pracował we Wrocławiu jako lekarz do swojej śmierci w 1961 r. Zginął razem ze swoją żoną jako ofiara napadu rabunkowego⁴⁵.

Nie znamy okoliczności, w jakich A. Cohn podjął decyzję o pozostaniu w 1945 r. w Polsce. Trudno też w tym przypadku posiłkować się literaturą naukową, ponieważ kwestia powrotów Żydów niemieckich po drugiej wojnie światowej do Polski lub też, jak w przypadku A. Cohna, pozostania na ziemiach przyznanych państwu polskiemu nie została do tej pory bliżej zbadana. Historycy, badając losy Żydów ocalonych po drugiej wojnie światowej, koncentrują się na obszarze Polski międzywojennej, natomiast Żydzi niemieccy, którzy przeżyli na terenie tzw. Ziemi Odzyskanych, pozostają poza głównym kręgiem zainteresowań badawczych⁴⁶. Warto tu więc przytoczyć ustalenia Ja-

⁴² Willy COHN, *Verwehte Spuren. Erinnerungen an das Breslauer Judentum vor seinem Untergang*, hrsg. v. Norbert CONRADS, Köln–Weimar–Wien 1995; idem, *Żadnego prawa – nigdzie. Dziennik z Breslau 1933–1941. Wybrane fragmenty*, opr. Norbert CONRADS, tł. Viktor GROTOVICZ, Wrocław 2010.

⁴³ W dzienniku jest wprawdzie wzmianka o Alfredzie Cohnie, lecz jest to inna osoba, a zbieżność nazwisk jest przypadkowa. Zob. W. COHN, *Żadnego prawa*, s. 120–121.

⁴⁴ A. COHN, op.cit., s. 192–196; Leszek ZIĄTKOWSKI, *Dzieje Żydów we Wrocławiu*, Wrocław 2000, s. 108–109.

⁴⁵ A. COHN, op.cit., s. 6–7.

⁴⁶ August GRABSKI, Maciej PIŚSARSKI, Albert STANKOWSKI, *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 roku*, Warszawa 1997, s. 14 n.; J. ADELSON, op.cit., s. 387 n.

nusza Mieczkowskiego⁴⁷ i Mirosława Golona⁴⁸ dotyczące Pomorza Zachodniego. Drugi z przywołanych badaczy, analizując sytuację Żydów szczecińskich, stwierdził: „Wprawdzie części z nich udało się ocaleć, ale z reguły – rzuceni w wyniku prześladowań i wojny, często w odległe strony – osiedli w innych krajach. Tylko nieliczna grupa miejscowych Żydów podjęła próbę powrotu do dawnych miejsc zamieszkania. W nowych okolicznościach powrót ten dla wielu okazał się tylko czasowy, był często bardzo krótkim etapem na drodze do Palestyny, USA czy do innych krajów”⁴⁹. Janusz Mieczkowski zwrócił uwagę na to, że ocaleni Żydzi niemieccy stanowili na Pomorzu Zachodnim społeczność bardzo zamkniętą dla polskich Żydów i że w połowie 1946 r. wyjechali oni razem z transportami niemieckich przesiedleńców do Niemiec⁵⁰.

Bardzo podobnie wyglądała sytuacja na Dolnym Śląsku. Region ten był pod koniec 1945 r. jednym z największych skupisk ludności żydowskiej w Polsce, zamieszkanym przez kilkanaście tysięcy Żydów, lecz były to w znacznej większości osoby ocalone z obozów koncentracyjnych, pochodzące z obszaru międzywojennej Polski lub krajów Europy Zachodniej. Spośród Żydów niemieckich mieszkających w tym regionie przed drugą wojną światową przeżyło tylko 135 osób, w tym 30 wrocławian. Leszek Ziátkowski stwierdził, że Żydzi ci szybko opuścili Wrocław, m.in. z powodu konfliktu ze współwyznawcami z Polski⁵¹. Jednak A. Cohn Wrocławia nie opuścił.

Można jedynie przypuszczać, co wpłynęło na taką jego decyzję⁵². Częściowo na pewno były to kwestie związane z poczuciem lojalności. W 1920 r. A. Cohn optował na rzecz Niemiec, okazał lojalność państwu, które kilkanaście lat później wydało na niego, na jego rodzinę i na wszystkich Żydów wyrok śmierci. Drugi raz tej opcji nie wybrał. Wydaje się, że w dużym stopniu zaważyły na tym też czynniki psychologiczne. Okres bydgoski w życiu Cohnów był okresem bardzo szczęśliwym, przeżytym zresztą częściowo w otoczeniu Polaków i przerwany decyzją z 1920 r. Kiedy dramatyczna sytuacja powtórzyła się w życiu Alfreda w 1945 r., zdecydował się na coś odmiennego – zdecydował się pozostać u siebie. A pamiętajmy, że powtórzyła się nie tylko sama sytuacja zmiany przynależności państwowej miasta i regionu, w których żył, lecz tak-

⁴⁷ Janusz MIECHKOWSKI, *Żydzi, Niemcy i Ukraińcy na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956. Liczba, położenie i działalność polityczna, Szczecin 1994.*

⁴⁸ Mirosław GOLON, *Ludność żydowska w Polsce północnej po II wojnie światowej*, [in:] *Studia i szkice z dziejów Żydów w regionie Bałtyku*, red. Zenon H. NOWAK, Toruń 1998, s. 207–238.

⁴⁹ *Ibid.*, s. 208.

⁵⁰ J. MIECHKOWSKI, *op.cit.*, s. 16–17.

⁵¹ L. ZIĄTKOWSKI, *op.cit.*, s. 113.

⁵² Nie udało się znaleźć informacji na temat tego okresu życia A. Cohna. Także poszukiwania w zbiorach Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej nie przyniosły pozytywnych rezultatów.

że szereg procesów temu towarzyszących, m.in. napływ ludności polskiej i żydowskiej z terenów wschodnich. Właśnie Wrocław stał się w latach 1945–1946 miejscem intensywnego osadnictwa żydowskiego⁵³.

Małżeństwo Cohnów nie zdecydowało się na wyjazd z Polski ani razem z ludnością niemiecką w 1945 r., ani w ramach licznych migracji ludności żydowskiej z Polski do m.in. Palestyny, które nastąpiły w latach późniejszych. Postawa ta, na tle decyzji innych Żydów niemieckich z terenu Dolnego Śląska, należała do rzadkości. Zdecydować o tym mogło to, że tożsamość A. Cohna, w odróżnieniu od innych Żydów wrocławskich, kształtowała się na ziemiach polskich należących do zaboru pruskiego podczas 20 lat jego życia, spędzonych także wśród Polaków.

Przykład A. Cohna pokazuje, jak skomplikowany był problem tożsamości i poczucia lojalności Żydów dawnego zaboru pruskiego. W literaturze przedmiotu przeważają bardzo uproszczone, a niejednokrotnie i emocjonalne sądy na ten temat, wynikające z braku pogłębionych badań źródłowych. W 1998 r. Zenon Hubert Nowak napisał: „Pełne opracowanie problemu asymilacji Żydów w Prusach Zachodnich to dopiero zadanie do podjęcia przez badaczy”⁵⁴. To zdanie po ponad 20 latach pozostaje wciąż aktualne, również w odniesieniu do Poznańskiego. W dużo większym zakresie został zbadany problem asymilacji Żydów w Rzeszy Niemieckiej. Ale i tu autorzy nie decydują się na jednoznaczne określenie kwestii tożsamości ludności żydowskiej. Yfaat Weiss różni żydowską tożsamość i lojalność obywatelską Żydów wobec państwa niemieckiego oraz kwestię etniczności⁵⁵. Według Shulamit Volkov „żydowskość” traktować należy nie jako wyznanie, nie jako grupę etniczną czy nowoczesny naród, lecz jako „jedyny w swoim rodzaju – «system kulturowy»”⁵⁶. Amos Elon pisze o dwoistej lub podwójnej tożsamości Żydów niemieckich – „Niemca i Żyda – dwóch dusz w jednym ciele”⁵⁷. Żadne z określeń: ani asymilacja, ani akulturacja, „nie oddaje dylematów, które ukształtowały specyficzną tożsamość tych ludzi”. Żydzi niemieccy przez cały wiek XIX i pierwsze dekady wieku XX „zmagali się ze swoją tożsamością. [...] Prawdziwą ojczyzną niemieckich Żydów nie były [...] «Niemcy» jako takie, lecz niemiecki język i kultura”⁵⁸.

⁵³ L. ZIĄTKOWSKI, op.cit., s. 113–115; J. ADELSON, op.cit., s. 389 n.

⁵⁴ Z. H. NOWAK, *Dzieje Żydów*, s. 31.

⁵⁵ Yfaat WEISS, *Deutsche und polnische Juden vor dem Holocaust. Jüdische Identität zwischen Staatsbürgerschaft und Ethnizität 1933–1940*, München 2000, s. 219 n.

⁵⁶ S. VOLKOV, op.cit., s. 134.

⁵⁷ Amos ELON, *Bez wzajemności. Żydzi – Niemcy 1743–1933*, tł. Krystyna BRATKOWSKA, Aleksandra GELLER, Warszawa 2012, s. 13.

⁵⁸ *Ibid.*, s. 13–17.

Bardzo interesujące wyniki przyniosły również badania socjologiczne zrealizowane w latach 1947–1950 przez Irenę Hurwic-Nowakowską. Ich podstawą była anonimowa ankieta przeprowadzona w głównych skupiskach ludności żydowskiej w Polsce, a jej wyniki ukazały szereg cech specyficznych żydowskiej świadomości narodowej, m.in. brak korelacji między poczuciem narodowości a wskazywaniem konkretnej ojczyzny, a także fenomen językowy, polegający na tym, że swoją narodowość jako żydowską określają osoby nieposługujące się jidysz, a niejednokrotnie w ogóle go nieznające⁵⁹.

A przecież tożsamość narodowa Żydów pochodzących z zaboru pruskiego odznaczała się dodatkowymi cechami specyficznymi wynikającymi z ich funkcjonowania „między” Polakami a Niemcami. Już w pierwszej połowie XIX w. widać było różnice w porównaniu z obszarem Starych Prus. W Poznańskim i Prusach Zachodnich Żydzi dłużej zachowywali żydowską tożsamość narodową i to mimo stosunkowo szybkiego procesu akulturacji w dziedzinie języka i wykształcenia⁶⁰.

W wydanej kilka lat temu książce pt. *Narrative der Emanzipation. Autobiographische Identitätswürfe deutschsprachiger Juden aus der Emanzipationszeit* Constantin Sonkwé Tayim zrezygnował z definiowania pojęcia tożsamości Żydów niemieckich, a podjął próbę określenia jej poprzez przykłady zaczerpnięte z autobiografii⁶¹. Podobne założenie legło u podstaw niniejszego artykułu. Biografia A. Cohna ukazuje, że kwestia tożsamości i poczucia lojalności żydowskiej w zaborze pruskim obfitowała w sprzeczności i jest dużo bardziej złożona niż sugeruje to dotychczasowa literatura przedmiotu, a przez to w pełni zasługuje na dalsze badania.

Nadesłany 31 III 2019

Nadesłany po poprawkach 4 X 2019

Zaakceptowany 24 X 2019

Dr hab. Elżbieta Alabrudzińska, prof. UMK
Wydział Nauk o Polityce i Bezpieczeństwie
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
e-mail: ea@umk.pl
ORCID ID: 0000-0002-2084-6439

⁵⁹ Irena HURWIC-NOWAKOWSKA, *Żydzi polscy (1947–1950). Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*, Warszawa 1996, s. 52–55.

⁶⁰ S. KEMLEIN, op.cit., s. 255 n.

⁶¹ Constantin S. TAYIM, *Narrative der Emanzipation. Autobiographische Identitätswürfe deutschsprachiger Juden aus der Emanzipationszeit*, Berlin–Boston 2013, s. 74 n.

THE PROBLEM OF IDENTITY AND THE SENSE OF LOYALTY
OF JEWS COMING FROM THE PRUSSIAN PARTITION
ON THE EXAMPLE OF ALFRED COHN (1901–1961)

Abstract

Keywords: West Prussia, Greater Poland, German Jews, emancipation, acculturation, assimilation, national identity, loyalty to the state, Polish-Jewish relations

So far a very simplified picture of the transformation of the identity of Jews of West Prussia and Poznan land have functioned in the literature on the subject. The impulse to conduct the research on this issue became the publishing of the memories of Alfred Cohn, a typical German Jew, whose life and dramatic decisions show the complexity of the problem of identity and the sense of loyalty of the Jewish population of the territory of the Prussian partition. Alfred Cohn was close to recognizing himself as a German of the Jewish denomination. In 1920, without a shade of doubt, he decided to maintain loyalty to the German state and leave his family town Bydgoszcz, while in 1945 he decided the opposite. In order to clarify these contradictions, an analysis of the emancipation, acculturation and assimilation processes of the Jewish community of the territories of the Prussian partition of the 19th century and the first two decades of the 20th century was conducted. Subsequently, the results of this analysis were compared with studies on the identity of German Jews living in the Second and Third Reich. At least until the 1880s, the Jews of Greater Poland, and West Prussia considered themselves representatives of a separate nation, despite the already advanced process of assimilating German culture, customs and language, and showing loyalty to the German state. The assimilation reached its greatest intensity at the turn of the 19th and 20th centuries, leading to a strong integration of Jews with German society and the German state. This aggravated Polish-Jewish antagonism, especially in Greater Poland. After some of the lands of the former Prussian partition came under Polish rule, most Jews remained loyal to the German state, treating it as their homeland, and emigrated in the years 1918–1921 along with the majority of the German population. However, despite such decisions, despite the use of German as their mother tongue, and despite demonstrating German patriotism and the intense desire to blend in with German society, it is necessary to show great caution in the case of attempts to recognize the Jews of the Prussian partition only as a religious minority, although more than once they have defined themselves this way. In the Reich, Jews did not manage to merge with the German environment, either. They created their own Jewish-German cultural system. Their identity can be described as very specific, heterogeneous and shaped by contradictions and dilemmas. In the territories of the Prussian partition, the process of shaping the identity of German Jews was even more complicated as this community had to function also within the Polish society.

DAS PROBLEM DER IDENTITÄT UND DES LOYALITÄTSGEFÜHLS
DER AUS DEM PREUSSISCHEN TEILUNGSGEBIET STAMMENDEN JUDEN
AM BEISPIEL VON ALFRED COHN (1901–1961)

Abstract

Schlüsselwörter: Westpreußen, Großpolen, deutsche Juden, Emanzipation, Akkulturation, Assimilation, nationale Identität, Loyalität gegenüber dem Staat, polnisch-jüdische Beziehungen

Bisher wurde in der Literatur zu diesem Thema ein sehr vereinfachtes Bild der Identitätsveränderung der Juden in Westpreußen und in der Provinz Posen gezeichnet.

Den Anstoß zur Erforschung dieser Problematik gaben die veröffentlichten Erinnerungen von Alfred Cohn, einem typischen deutschen Juden, dessen Leben und dramatische Entscheidungen die ganze Komplexität des Problems der Identität und des Loyalitätsgefühles der jüdischen Bevölkerung des preußischen Teilungsgebietes schildern. A. Cohn war nahe daran, sich als Deutschen mosaischen Glaubens zu sehen; 1920 traf er ohne jegliche Zweifel die Entscheidung, loyal gegenüber dem deutschen Staat zu bleiben und seine Heimatstadt Bromberg (poln. Bydgoszcz) zu verlassen; 1945 entschied er sich für das Gegenteil. Um diese Widersprüche zu klären, wurde eine Analyse der Emanzipations-, Akkulturations- und Assimilationsprozesse der jüdischen Gemeinde des preußischen Teilungsgebiets im 19. Jh. und in den ersten zwei Jahrzehnten des 20. Jh. durchgeführt und die Ergebnisse dieser Analyse wurden mit den Forschungen zur Identität der im Zweiten und Dritten Reich lebenden deutschen Juden zusammengestellt. Die Juden aus der Provinz Posen und aus Westpreußen sahen sich mindestens bis in die 80er Jahre des 19. Jh. als Vertreter einer getrennten Nation, obwohl der Prozess der Aneignung der deutschen Sprache, der Kultur und der Bräuche fortgeschritten war und sie ihre Loyalität gegenüber dem deutschen Staat bekundeten. Ihre Assimilation erreichte ihren Höhepunkt um die Wende des 19. zum 20. Jh. und führte zu einer starken Integration der Juden in die deutsche Gesellschaft und den deutschen Staat. Dies verschärfte den polnisch-jüdischen Antagonismus, insbesondere in der Provinz Posen. Nachdem ein Teil der Gebiete der preußischen Provinz unter polnische Herrschaft geriet, blieben die meisten Juden dem deutschen Staat als ihrer Vaterland treu und wanderten in den Jahren 1918–1921 zusammen mit der deutschen Bevölkerung aus. Trotz derartiger Entscheidungen, trotz der Benutzung der deutschen Sprache als Muttersprache, trotz der Demonstration von deutschem Patriotismus und des oft so intensiven Strebens danach, mit der deutschen Gesellschaft zu verschmelzen, ist jedoch große Vorsicht geboten, die Juden des preußischen Teilungsgebiets nur als eine religiöse Minderheit anzusehen, obwohl sie sich immer häufiger als solche bezeichneten. Auch im Reich gelang es den Juden nicht, mit dem deutschen Umfeld zu verschmelzen, sie schufen aber eher ihr eigenes jüdisch-deutsches Kultursystem. Beschreiben lässt sich ihre Identität als sehr spezifisch, heterogen sowie von Widersprüchen und Dilemmata geprägt. Im preußischen Teilungsgebiet war der Prozess der Identitätsbildung deutscher Juden noch komplizierter, und zwar dadurch, dass diese Gemeinschaft auch im polnischen Umfeld funktionierte.

BIBLIOGRAFIA

- Adelson, Józef. *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*. Edited by Jerzy Tomaszewski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993.
- Alabrudzińska, Elżbieta. *Mniejszości wyznaniowe w Bydgoszczy w latach 1920–1939*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1995.
- Alabrudzińska, Elżbieta. "Stosunki religijne w Toruniu (1815–1914)." In *Historia Torunia*, vol. 3/1: *W czasach zaboru pruskiego (1793–1920)*, edited by Marian Biskup, 390–419. Toruń: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 2003.
- Aschkewitz, Max. *Zur Geschichte der Juden in Westpreussen*. Marburg/Lahn: Johann Gottfried Herder-Institut, 1967.
- Biegański, Zdzisław. *Mniejszość żydowska w Bydgoszczy 1920–1939*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy, 1999.
- Broniewicz, Lucjan. "Tworzenie się inteligencji żydowskiej w Prusach Zachodnich. Żydowsy absolwenci gimnazjów przed 1914 rokiem." In *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku*, edited by Zenon H. Nowak, 27–42. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1992.
- Cohn, Alfred. *Erinnerungen an Bromberg. Wspomnienia o Bydgoszczy*. Edited by Elżbieta Alabrudzińska and Barbara Janiszewska-Mincer. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001.
- Cohn, Willy. *Verwehte Spuren. Erinnerungen an das Breslauer Judentum vor seinem Untergang*. Edited by Norbert Conrads. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 1995.
- Cohn, Willy. *Żadnego prawa – nigdzie. Dziennik z Breslau 1933–1941. Wybrane fragmenty*. Edited by Norbert Conrads, translated by Viktor Grotowicz. Wrocław: Wydawnictwo Via Nova, 2010.
- Cygański, Mirosław. "Żydzi poznańscy, pomorscy oraz śląscy wobec Polaków i Niemców pruskich w latach 1816–1939." *Studia Śląskie* 55 (1997): 57–94.
- Eisenbach, Artur. *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1988.
- Elon, Amos. *Bez wzajemności. Żydzi – Niemcy 1743–1933*. Translated by Krystyna Bratkowska and Aleksandra Geller. Warszawa: Wydawnictwo Nisza, 2012.
- Fehrs, Jörg H. "..., daß sie sich mit Stolz Juden nennen." Die Erziehung jüdischer Kinder in Ost- und Westpreußen im 19. Jahrhundert." In *Zur Geschichte und Kultur der Juden in Ost- und Westpreußen*, edited by Michael Brocke, Margret Heitmann and Harald Lordick, 239–280. Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag, 2000.
- Golon, Mirosław. "Ludność żydowska w Polsce północnej po II wojnie światowej." In *Studia i szkice z dziejów Żydów w regionie Bałtyku*, edited by Zenon H. Nowak, 207–238. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1998.
- Grabski, August, Maciej Pisarski and Albert Stankowski. *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 roku*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 1997.
- Guesnet, François. *Polnische Juden im 19. Jahrhundert. Lebensbedingungen, Rechtsnormen und Organisation im Wandel*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 1998.

- Hurwic-Nowakowska, Irena. *Żydzi polscy (1947–1950). Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, 1996.
- Jersch-Wenzel, Stefi. "Zur Geschichte der jüdischen Bevölkerung in der Provinz Posen im 19. Jahrhundert." In *Juden in Ostmitteleuropa. Von der Emanzipation bis zum Ersten Weltkrieg*, edited by Gotthold Rhode, 73–84. Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut, 1989.
- Kemlein, Sophia. *Die Posener Juden 1815–1848. Entwicklungsprozesse einer polnischen Judenheit unter preußischer Herrschaft*. Hamburg: Dölling und Galitz Verlag, 1997.
- Kiec, Olgierd. *Protestantyzm w Poznańskim 1815–1918*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Semper”, 2001.
- Kutta, Janusz. "Społeczeństwo Bydgoszczy w latach 1920–1939." In *Historia Bydgoszczy*, vol. 2/1, edited by Marian Biskup, 177–232. Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, 1999.
- Łaskiewicz, Tomasz. *Żydzi w Inowrocławiu w okresie międzywojennym (1919–1939)*. Inowrocław: Oficyna Wydawnicza Muzeum im. Jana Kasprzowicza, 1997.
- Matelski, Dariusz. *Niemcy w Polsce w XX wieku*. Warszawa, Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999.
- Mieczkowski, Janusz. *Żydzi, Niemcy i Ukraińcy na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956. Liczba, położenie i działalność polityczna*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1994.
- Mincer, Franciszek. *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806*. Zielona Góra: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Tadeusza Kotarbińskiego, 1992.
- Niedzielska, Magdalena. "Życie polityczne i kulturalne Torunia (1815–1914)." In *Historia Torunia*, vol. 3/1: *W czasach zaboru pruskiego (1793–1920)*, edited by Marian Biskup, 220–389. Toruń: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 2003.
- Nowak, Zenon H. "Dzieje gminy żydowskiej w Toruniu (1815–1939). Zarys." In *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX w.*, edited by Mieczysław Wojciechowski, 27–38. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1993.
- Nowak, Zenon H. "Dzieje Żydów na Pomorzu. Stan badań i postulaty badawcze." In *Mniejszości narodowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, edited by Mieczysław Wojciechowski, 23–38. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1998.
- Nowak, Zenon H. "Gmina Wyznaniowa Żydowska w Toruniu w latach 1920–1939." In *Gminy Wyznaniowe Żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*, edited by Jan Sziling, 59–74. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1995.
- Nowak, Zenon H. "Sprawa emancypacji Żydów w Prusach Zachodnich w pierwszej połowie XIX wieku." In *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku*, edited by Zenon H. Nowak, 7–16. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1992.
- Rautenberg, Hans-Werner. "Zur Geschichte des Judentums in Pommern und Westpreußen zwischen Emanzipation und Erstem Weltkrieg." In *Juden in Ostmitteleu-*

- ropa. Von der Emanzipation bis zum Ersten Weltkrieg*, edited by Gotthold Rhode, 49–72. Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut, 1989.
- Schipper, Ignacy. “Żydzi pod zaborem pruskim.” In *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, vol. 1, edited by Ignacy Schipper, Aryeh Tartakower and Aleksander Hafftko, 551–562. Warszawa: Wydawnictwo „Żydzi w Polsce Odrodzonej”, 1932.
- Schumann, Peter. “Über jüdische Deutsche und die Assimilation.” In *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku*, edited by Zenon H. Nowak, 165–172. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1992.
- Sziling, Jan. “Gminy wyznaniowe żydowskie w województwie pomorskim w latach 1920–1939 (Liczebność i rozmieszczenie).” In *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*, edited by Mieczysław Wojciechowski, 45–60. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1991.
- Tayim, Constantin S. *Narrative der Emanzipation. Autobiographische Identitätswürfe deutschsprachiger Juden aus der Emanzipationszeit*. Berlin, Boston: De Gruyter, 2013.
- Tomaszewski, Jerzy. *Zarys dziejów Żydów w Polsce w latach 1918–1939*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1990.
- Toury, Jacob. *Soziale und politische Geschichte der Juden in Deutschland 1847–1871. Zwischen Revolution, Reaktion und Emanzipation*. Düsseldorf: Droste, 1977.
- Volkov, Shulamit. *Pomysł na nowoczesność. Żydzi niemieccy w XIX i na początku XX wieku*. Translated by Justyna Górny and Patrycja Pieńkowska. Warszawa: PW „Wiedza Powszechna”, Niemiecki Instytut Historyczny, 2006.
- Wajda, Kazimierz. “Awans i asymilacja. Na przykładzie społeczności żydowskiej Chełmży w XIX i na początku XX wieku.” In *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku*, edited by Zenon H. Nowak, 17–26. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1992.
- Wajda, Kazimierz. “Ludność, jej rozwój i struktura.” In *Historia Bydgoszczy*, vol. 1: *Do roku 1920*, edited by Marian Biskup, 468–471. Warszawa, Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991.
- Wajda, Kazimierz. “Przemiany terytorialne i ludnościowe w latach 1850–1914.” In *Historia Bydgoszczy*, vol. 1: *Do roku 1920*, edited by Marian Biskup, 505–529. Warszawa, Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991.
- Wasiutyński, Bohdan. *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*. Warszawa: Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego, Instytutu Popierania Nauki, 1930.
- Waszkiewicz, Zofia. “Żydzi w Grudziądzu (1920–1939).” In *Emancypacja – asymilacja – antysemityzm. Żydzi na Pomorzu w XIX i XX wieku*, edited by Zenon H. Nowak, 91–108. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1992.
- Weeks, Theodore R. “Jews on the Polish Lands and Polish-Jewish Relations 1795–1914.” In *Historie Polski w XIX wieku*, vol. 4: *Narody, wyznania, emigracje, porównania*, edited by Andrzej Nowak, 63–114. Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2015.
- Weiss, Yfaat. *Deutsche und polnische Juden vor dem Holocaust. Jüdische Identität zwischen Staatsbürgerschaft und Ethnizität 1933–1940*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2000.

- Wippermann, Wolfgang. "Probleme und Aufgaben der Beziehungsgeschichte zwischen Deutschen, Polen und Juden." In *Deutsche – Polen – Juden. Ihre Beziehungen von den Anfängen bis ins 20. Jahrhundert*, edited by Stefi Jersch-Wenzel, 1–48. Berlin: Colloquium Verlag, 1987.
- Wojciechowski, Mieczysław. "Mniejszości narodowe w Toruniu w okresie międzywojennym (1920–1939)." In *Historia Torunia*, vol. 3/2: *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920–1945)*, edited by Marian Biskup, 195–234. Toruń: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 2006.
- Wojciechowski, Mieczysław. "Niemcy, Polacy i Żydzi w Prusach Zachodnich w latach 1877–1920." In *Ze sobą, obok siebie, przeciwko sobie. Polacy, Żydzi, Austriacy i Niemcy w XIX i na początku XX wieku*, 167–188. Kraków: Znak, 1995.
- Wojciechowski, Mieczysław. "W okresie pierwszej wojny światowej i powstania wielkopolskiego (1914–1920)." In *Historia Bydgoszczy*, vol. 1: *Do roku 1920*, edited by Marian Biskup, 600–636. Warszawa, Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991.
- Wróbel, Piotr. "Żydzi wielkopolscy przed I wojną światową." *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce* (1991) issue 1: 31–55.
- Wróbel, Piotr. *Zarys dziejów Żydów na ziemiach polskich w latach 1880–1918*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1991.
- Ziątkowski, Leszek. *Dzieje Żydów we Wrocławiu*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2000.

